

Anna Sieczko^{✉1}, Julia W. Szewczyk

¹ Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Trudne dziedzictwo kulturowe łódzkich Żydów i jego rola w turystyce kulturowej współczesnej Łodzi

Streszczenie. Celem opracowania było przedstawienie roli dziedzictwa kulturowego społeczności żydowskiej w turystyce współczesnej Łodzi. Na podstawie przeprowadzonej analizy stwierdzono, że najczęściej odwiedzanym miejscem był cmentarz żydowski w Łodzi. Badane miasto kojarzyło się także z Litzmannstadt Getto. Jednak za największy potencjał respondenci uznali wszelkie miejsca noszące ślady życia narodu żydowskiego, tj. domy mieszkalne, synagogi, oraz festiwale.

Słowa kluczowe: trudne dziedzictwo, Łódź, społeczność żydowska, turystyka kulturowa

Wstęp

Łódź znajduje się w środkowej części Polski, w centralnej części województwa łódzkiego, którego jest jednocześnie ośrodkiem administracyjnym. Miasto to słynęło z włókiennictwa i dobrze prosperującego przemysłu filmowego. Obecnie pozycjonuje się jako ośrodek życia studenckiego.

Łódź jako ośrodek przemysłowy zaczęła rozwijać się z początkiem XIX wieku (Sowińska-Heim, 2017, s. 239). Już w 1820 roku można było zauważyć znaczącą wielokulturowość miasta: 64,7% stanowili katolicy, 33,8% wyznawcy judaizmu, a 1,5% ewangelicy (Rzepakowski, 2008, s. 94–98). Na przestrzeni lat struktura ulegała niewielkim zmianom. Po I wojnie światowej zmalała liczba ludności miasta. Według Powszechnego Spisu Ludności z 1937 roku struktura miasta kształtowała się następująco: katolików mieszkało 389,5 tys., wyznawców judaizmu 207 tys., co stanowiło 31,1% wszystkich mieszkańców, ewangelików 53,7 tys., prawosławnych 7,3 tys., grekokatolików ponad 3 tys. a inne mniejszości wyznaniowe to 0,6% ogółu. Łódź była w okresie międzywojennym drugim po Warszawie ośrodkiem kultury żydowskiej (Radziszewska, 2017, s. 13). Wybuch II wojny światowej i konsekwencje polityki eksterminacji ludności żydowskiej przez hitlerowskie Niemcy spowodowały, że przez łódzkie getto w latach 1940–1944 przeszło ok. 200 tys. Żydów. Według szacunków obozy pracy i obozy koncentracyjne

Anna Sieczko ORCID: 0000-0001-9065-0362

[✉]anna_sieczko@sggw.edu.pl

przeżyło 7–10 tys. (3,5–5%). Datą kończącą przedwojenną obecność ludności żydowskiej w mieście był 29 VIII 1944 roku, kiedy to ze stacji kolejowej Radegast odjechał do Oświęcimia ostatni transport łódzkich Żydów. Obecnie Żydowska Gmina Wyznaniowa w Łodzi liczy kilkuset członków. Odgrywa ona znaczenie nie tylko pod względem religijnym, ale również kulturowym, charytatywnym i oświatowym. To dzięki niej czynnie funkcjonują organizacje i instytucje szerzące i dbające o historię, kulturę i tradycję. Opiekuje się dwiema czynnymi synagogami (synagogą przy ul. Pomorskiej i synagogą Reicherów), a także nowym cmentarzem ludności żydowskiej w Łodzi.

Do głównych obiektów architektonicznych związanych z Holocaustem można zaliczyć dawny cmentarz żydowski w Łodzi, uznawany do niedawna za jedną z największych nekropolii na terenach Europy. Zajmuje powierzchnię 42 ha, a na jego obszarze znaleźć można około 180 tys. mogił, z tego około 45 tys. to ofiary Litzmannstadt Getto.

Centrum Dialogu im. Marka Edelmana (powstałe w 2010 roku) zajmuje się edukacją, dba, aby pamięć o mieszkańcach Łodzi pochodzenia żydowskiego przetrwała, uczy historii i pielęgnuje tożsamość miasta. Proponuje różnorodną ofertę kulturalną skierowaną do szerokiej grupy odbiorców. Jest również organizatorem Festiwalu Łódź Cze-terech Kultur, mającego na celu upamiętnienie przedwojennej wielokulturowości miasta oraz faktu, iż budowali ją XIX-wieczni mieszkańcy pochodzenia polskiego, żydowskiego, niemieckiego i rosyjskiego. Istnieje również szlak Litzmannstadt Getto, który powstał w 60. rocznicę obchodów zlikwidowania getta. Jest typowym szlakiem pamięci, w którego skład wchodzi około 42 obiektów. Warto wymienić również inne materialne dziedzictwo związane z dawnym życiem i kulturą łódzkich Żydów: Manufakturę i znajdujący się obok pałac Izraela Poznańskiego (dziś Muzeum Miasta Łodzi), czy synagogę Reicherów przy ul. Rewolucji 1905.

Cel i metodyka badań

Celem artykułu było przedstawienie roli dziedzictwa kulturowego społeczności żydowskiej w turystyce współczesnej Łodzi, ze szczególnym uwzględnieniem trudnego dziedzictwa. W artykule rozważaniom poddano znaczenie turystyki kulturowej, wskazano na postrzeganie dziedzictwa kulturowego społeczności żydowskiej w kontekście trudnego dziedzictwa.

W opracowaniu wykorzystano źródła wtórne w postaci publikacji, które pozwoliły przybliżyć pojęcie trudnego dziedzictwa w turystyce kulturowej. Badania empiryczne przeprowadzono metodą CAWI – Computer Assisted Web Interview. Wykorzystano autorski kwestionariusz ankiety umieszczony na platformie ProfiTest w maju 2021 roku. Link do ankiety był udostępniany poprzez media społecznościowe, zawierał prośbę, aby ankietę wypełniły osoby, które odwiedziły Łódź w celu turystycznym. Kwestionariusz ankiety składał się głównie z pytań otwartych i zamkniętych z pięciostopniową skalą Likerta. Uzyskano poprawnie wypełnioneankiety od 184 respondentów. Ich dokładne dane demograficzne zawarto w tabeli 1.

Dominowali badani w wieku 18–24 lat, płci żeńskiej, ze średnim wykształceniem, pochodzący z dużych miast powyżej 500 tys. mieszkańców. Odpowiedzi respondentów

Tabela 1. Struktura demograficzna badanych (N = 184)

Wyszczególnienie		Respondenci w liczbach
Płeć	kobieta	108
	mężczyzna	76
Wiek	poniżej 18 lat	18
	19–24 lat	109
	25–40 lat	33
	powyżej 41 lat	13
Wykształcenie	podstawowe/gimnazjalne	24
	zasadnicze zawodowe	4
	średnie	81
	wyższe	75
Miejsce zamieszkania	wieś	56
	miasto do 20 tys. mieszkańców	10
	miasto 20–100 tys. mieszkańców	36
	miasto 100–500 tys. mieszkańców	29
	miasto powyżej 500 tys. mieszkańców	53

Źródło: opracowanie własne.

dotyczące częstotliwości wizyt w Łodzi kształtowały się następująco: 36% badanych wskazało, że odwiedzało Łódź kilka razy do roku, 15% raz na rok, 13% kilka razy w miesiącu, 8% była tam codziennie oraz kilka razy w tygodniu, niestety 20% nie była tam ani razu.

Znaczenie dziedzictwa kulturowego, w tym trudnego dziedzictwa, w łódzkiej turystyce kulturowej

By w pełni sprecyzować pojęcie turystyki dziedzictwa kulturowego, należy w pierwszej kolejności określić definicję dziedzictwa kultury. Termin ten ma bardzo szeroki zakres i nie posiada jednolitej definicji ani od strony prawnej, ani naukowej, ani praktycznej. Najczęściej pojmowany jest jako pewien dorobek materialny i duchowy przekazywany przez pokolenia (Zeidler, 2010, s. 38). Podkreśla się również, iż jest to ta część dawnych dóbr kultury, która uznana została za wartościową przez kolejne pokolenia i dzięki temu dotrwała do chwili obecnej (Kobyliński, 2011, s. 21). W ramach dziedzictwa kulturowego wymienić można dwie główne, wzajemnie powiązane grupy: dorobek kultury materialnej oraz dorobek w ramach kultury duchowej. O ile elementy kultury materialnej nietrudno zdefiniować, są to bowiem konkretne obiekty łatwe do opisanie i zlokalizowania (tzw. zabytki nieruchome, zabytki ruchome i zabytki archeologiczne; Hełpa-Liszkowska, 2013, s. 8), o tyle składniki kultury niematerialnej stanowią kategorię bardzo szeroką, obejmującą zachowania, umiejętności, tradycje, folklor, czyli zjawiska znacznie trudniejsze do zdefiniowania, udokumentowania, a przede wszystkim utrzymania przy życiu. Do dziedzictwa kultury niematerialnej zalicza się bowiem obrzędy, rytuały, zwyczaje, sposoby gospodarowania i wytwarzania przedmiotów, sposoby uprawy ziemi

i hodowli czy wytwarzanie dzieł o walorach artystycznych, a także folklor muzyczny, taneczny i słowny (w tym gwary, legendy, mowy obrzędowe) oraz tradycje życia rodzinnego, sąsiedzkiego i wspólnotowego (Duriasz-Bułhak, Połomski i Potok, 2011, s. 10–14). Turystykę dziedzictwa (*heritage tourism*) uważa się za rdzeń turystyki kulturowej (Mikos v. Rohrscheidt, 2016, s. 77–85). Definiuje się ją jako działalność zmierzającą do zainteresowania i przyciągnięcia turystów przy wykorzystaniu aktywów stanowiących spuściznę społeczno-kulturową lub przyrodniczą (Fyall i Garrod, 1998, s. 213). A. Mikos v. Rohrscheidt (2019, s. 68–87) wyróżnił główne obszary i tematy turystycznej interpretacji dziedzictwa, należą do nich:

- materialne świadectwa ludzkich osiągnięć,
- odziedziczone teksty kultury,
- świadectwa wymiany kulturowej,
- procesy społeczne i historyczne,
- procesy naturalne i zagospodarowanie środowiska przez człowieka,
- miejsca wydarzeń historycznych,
- dokumenty historii,
- idee o przełomowym znaczeniu dla losów ludzkości lub rozwoju kultury,
- wkład wybitnych ludzi w dziedzictwo,
- dzieje i dziedzictwo lokalnych społeczności,
- dziedzictwo grup mniejszościowych i defaworyzowanych,
- dziedzictwo „zwykłych” ludzi,
- kłopotliwe oraz trudne dziedzictwo.

Turystykę żydowskiego dziedzictwa w Łodzi można rozpatrywać w kontekście tzw. turystyki śmierci (*dark tourism*), tanatoturystyki (*thanatourism*) (Hartmann, 2014, s. 166–182) lub turystyki Holokaustu, którą wyróżnia się jako szczególny typ turystyki ludobójstwa. Jednak wszystkie zaprezentowane pojęcia nie oddają w pełni poruszonego w niniejszym tekście tematu. *Dark tourism* jest pojęciem najczęściej wiązanim z nazwiskami M. Foleya i J. Lennona, którzy zdefiniowali je pod koniec lat 90. jako zjawisko obejmujące prezentację rzeczywistych oraz odpowiednio przygotowanych („utowarowionych”) miejsc śmierci i katastrof oraz ich odwiedzenie przez podróżujących tam osoby (Foley i Lennon, 1996, s. 198). Tanatoturystyka to pojęcie wprowadzone przez A.V. Seaton, czyli podróż motywowana chęcią rzeczywistego lub symbolicznego kontaktu ze śmiercią, szczególnie (choć nie wyłącznie) gwałtowną śmiercią (Seaton, 1996, s. 240). Z kolei turystyka Holokaustu nie jest pojęciem precyzyjnym, bo oznacza nie tylko ludobójstwo Żydów podczas II wojny światowej, a ogólnie ludobójstwo.

Przytoczone pojęcia nie odzwierciedlają w pełni dziedzictwa kulturowego związanego z ludnością żydowską, która żyła w Polsce przed II wojną światową. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w stosunku do innych grup mniejszości narodowych w Polsce, Żydów wyróżniały religia, język, obyczaje, sztuka i architektura. Większość mieszkała w sztetlach, tj. dzielnicach małych miast, w wielu regionach tworząc odrębne gminy rządzone według własnych praw (Ostrowska-Tryzno i Pawlikowska-Piechotka, 2021, s. 55), jednak obecnie w wielu małych miastach po społeczności żydowskiej i jej kulturze nie pozostał nawet ślad, dziedzictwo jest przemilczane, a jego materialne ślady uległy znisz-

czeniu wskutek świadomych działań lub zaniedbań. To w dużych miastach (Warszawa, Kraków, Łódź) widoczna jest żydowska spuścizna, oferowana w postaci turystyki kulturowej. Biorąc powyższe rozważania pod uwagę, bardziej zasadne wydaje się, iż pojęciem oddającym istotę owej turystyki będzie „trudne dziedzictwo”. Problematyka trudnego dziedzictwa, jego eksploracji, zagospodarowania w turystyce doczekała się opracowań naukowych. Wprawdzie samo pojęcie trudnego dziedzictwa (*difficult heritage*) nie ma precyzyjnej definicji w języku polskim, ale próbę jego zdefiniowania rozpoczęły S. Owsianowska i M. Banaszkiewicz (2015, s. 13), uznając, iż jest to spadek, z którym dobrowolnie nikt nie chce się identyfikować, ale który narzuca na żyjących niezbywalny obowiązek uobecniania go w teraźniejszości i zachowywania na przyszłość. Powinność ta jest hołdem złożonym ofiarom i ostrzeżeniem dla kolejnych pokoleń.

Dlaczego Łódź jest miastem będącym dobrym przykładem trudnego dziedzictwa? Po pierwsze, do trudnego dziedzictwa można zaliczyć dziedzictwo przemysłowe. Łódź należy do nielicznych miejsc na mapie Polski, które rozwinęło się pod koniec XIX wieku dzięki przemysłowi. To pierwszy silny atrybut odróżniający Łódź od innych miast o średniowiecznych korzeniach, mieszczańskiej kulturze i silnej warstwie inteligencji (Majer i Starosta, 1995, s. 13). Po drugie, to miasto kulturowo obce, ponieważ tworzone dodatkowo przez trzy inne narody, tj. Niemców, Żydów i Rosjan. Ta wielokulturowość i wieloetniczność młodego w XIX wieku miasta funkcjonowała w ówczesnej świadomości jako element „inny”, czy nawet wrogi (Zysiak, 2010, s. 107). Jako przykład oddający ówczesne postrzeganie miasta może służyć zbiór felietonów Z. Nowakowskiego *Geografia serdeczna* z 1931 roku, gdzie zaleca on swoim czytelnikom na wycieczkę po Łodzi zabrać rozmówki polsko-łódzkie, choć lepiej – przekonuje – nie przyjeżdżać tam wcale.

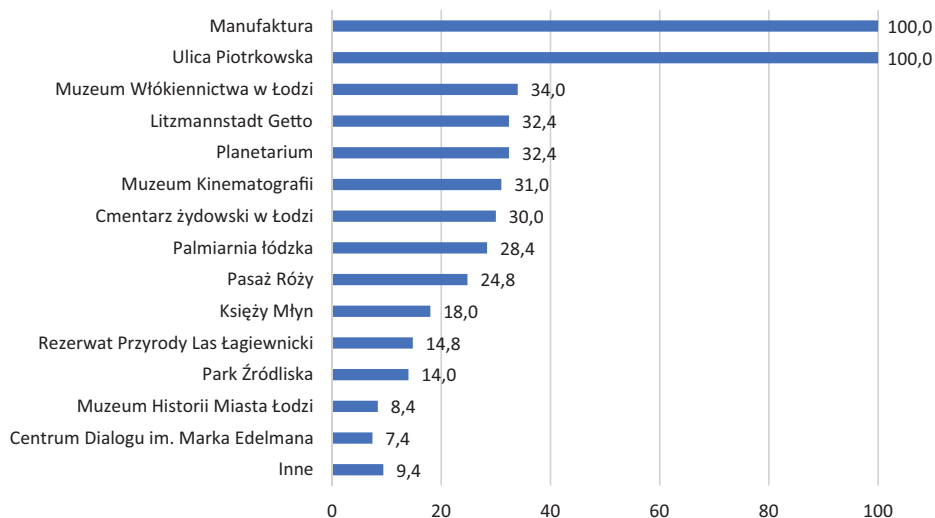
Dziedzictwo w turystyce (jakiegokolwiek pochodzenia) służy przyciągnięciu turystów, ale również może pomóc w odtwarzaniu lub poszukiwaniu nowych lokalnych tożsamości miejsc. Obecnie wykorzystanie trudnego dziedzictwa w turystyce kulturowej nastarcza również wielu problemów. Pierwsza kwestia to problemy związane z nazewnictwem miejsca recepcji turystycznej. W przypadku miejsc związanych z zagładą społeczności żydowskiej należy używać oryginalnego nazewnictwa z czasów okupacji hitlerowskiej, czyli tak, jak to robią władze samorządowe miasta. W oficjalnych materiałach promocyjnych występuje nazewnictwo: Litzmannstadt Getto, szlak Litzmannstadt Getto, czy stacja kolejowa Radogast (Radogoszcz). Następna sprawa to trudności związane z ekspozycją miejsc naznaczonych męczeństwem, mając na uwadze, że są one miejscem życia i śmierci nie tylko społeczności żydowskiej. W przypadku Łodzi powołano szlak Litzmannstadt Getto, gdzie upamiętniono szczególnie śmierć Żydów, ale też Cyganów, których umieszczono tam jesienią 1941 roku, tworząc getto w getcie (Olejnik, 2012, s. 12). Następny problem to bardzo trudna kwestia związana z doświadczeniem osób, które uczestniczą w tego typu turystyce. Doświadczenie to nie powinno wywoływać niezdrowych emocji związanych ze śmiercią, czy też utrwalać i powielać stereotypów. Rozwiązaniem zaproponowanym w Łodzi stało się Centrum Dialogu im. Marka Edelmana oraz Festiwal Łódź Czterech Kultur.

Z trudnym dziedzictwem niełatwo się pogodzić. Nawet ponad 77 lat po II wojnie światowej jest śladem zbrodni. Owszem potencjalny dysonans może być w każdym

dziedzictwie (wspomnianym wcześniej przemysłowym), jednak kluczowe wydaje się tutaj zrozumienie wolności wyboru, jeśli ktoś nie przyjmuje dziedzictwa za własne, nie jest ono dziedzictwem, jest pamiątką przeszłości (Gawęł, 2016, s. 7–22). Innymi słowy, spuścizna przeszłości może być trudna, ale nie powinna być odrzucana czy zatajana, lecz uznana za ważną i wartą opieki, konserwacji, a przede wszystkim edukacji na jej temat (Banaszkiewicz, 2020, s. 104).

Wyniki badań

O Łodzi krążą różne opinie, w większości negatywne i stereotypowe, jak: miasto meneli, lub według dawnej jej funkcji – miasto przemysłowe. Pytanie otwarte pozwoliło poznać opinie respondentów dotyczące ogólnie postrzegania miasta. Ponad 80% ankietowanych zgadzało się ze stwierdzeniem, że Łódź jest miejscem atrakcyjnym dla turystów. Niezaprzeczalnym faktem jest, iż w ostatnim czasie miasto dynamicznie się rozwija i rewitalizuje, ponadto jest dostępne komunikacyjnie. Mimo zmian zachodzących na jej terenie, nadal nie do końca odbierana była pozytywnie – około 20% respondentów uważało, że nie jest to miejsce atrakcyjne turystycznie. Najczęściej przewijały się takie odpowiedzi, jak: „jest brzydka”, „nie znam tego miasta, więc nie mogę go docenić”, „nie ma tam ciekawych miejsc”, „krążą o niej negatywne opinie”.

Wykres 1. Atrakcje turystyczne kojarzące się ankietowanym z Łodzią – pytanie wielokrotnego wyboru [w %, N = 184]

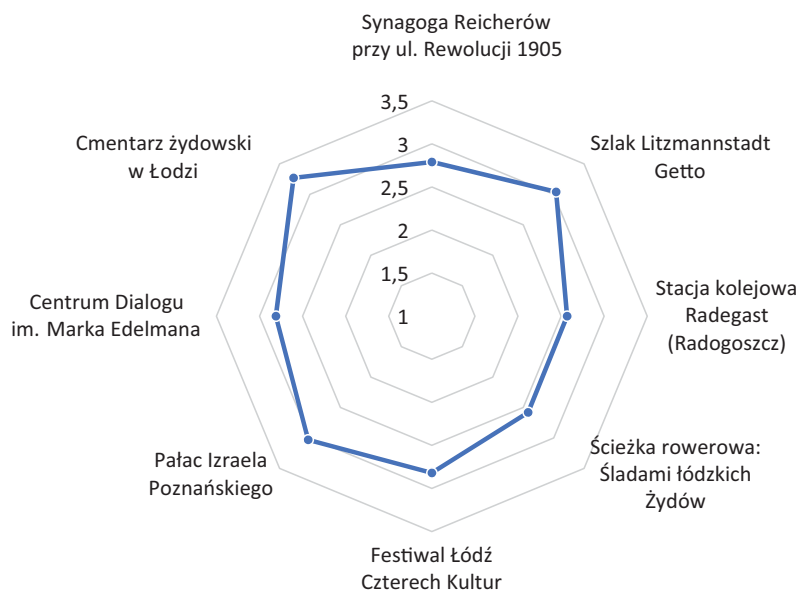
Źródło: opracowanie własne.

Ankietowani mogli wskazać 3 atrakcje turystyczne, które kojarzyły się im z badanym miastem. Spośród 10 możliwości najbardziej charakterystyczne dla miasta okazały się ulica Piotrkowska oraz Manufaktura. Słabiej kojarzyły się: Muzeum Włókiennictwa, Pla-

netarium i Litzmannstadt Getto. Jako inne ankietowani wymienili: ZOO, Stadion Widze-wa, Aquapark Fala, Studio Produkcji Filmów Rysunkowych, Atlas Arena (wyk. 1).

Pytań bezpośrednio związanych z celem pracy było trzy. Pierwsze dotyczyło ogół-nego postrzegania miast Polski pod kątem ludności żydowskiej. Według respondentów najbardziej historycznym miastem związanym z ludnością żydowską okazała się War-szawa (43%). Kolejnym najczęstszym wskazywanym miastem były Łódź (21%) i Kraków (20%). Innymi wskazanymi przez respondentów miejscami, które kojarzyły się badanym były również Oświęcim, Toruń i Przeworsk.

Kolejne pytanie dotyczyło oceny obiektów związanych z kulturą żydowską w Łodzi jako atrakcji turystycznej. Respondenci udzielali odpowiedzi w skali 0–5, gdzie 0 ozna-czało obiekt nigdy nieziedzany, a 5 najczęściej zwiedzany zarówno przez nich, jak i znajomych.

Rysunek 2. Ocena respondentów dotycząca obiektów związanych z dziedzictwem kulturo-wym łódzkich Żydów w skali Likerta [N = 184]

Źródło: opracowanie własne.

Ocena obiektów związanych z dziedzictwem kulturowym była na podobnym pozio-mie. Najbardziej odwiedzanym miejscem okazał się cmentarz żydowski w Łodzi – śred-nio 3,3 w pięciostopniowej skali Likerta. Z kolei najrzadziej odwiedzanym obiektem oka-zała się stacja kolejowa Radogost – oceniona średnio na około 2,6 (wyk. 2).

Uczestników badania zapytano w ostatnim pytaniu otwartym o opinię dotyczą-cą znaczenia trudnego dziedzictwa w rozwoju turystyki w Łodzi. Zdecydowana więk-szość (66%) uważała, że taka turystyka będzie cieszyła się zainteresowaniem turystów,

a w związku z tym i dalej rozwijała. W tym wypadku często badani wskazywali jednak na położenie większego nacisku na promowanie miejsc noszących ślady życia narodu żydowskiego w Łodzi, czyli domy mieszkalne, synagogi, oraz wydarzeń typu festiwale. Z kolei 34% uważało, że w porównaniu z poprzednimi latami taka turystyka odnotowuje spadek, nie ma znaczenia dla miasta i jest niepotrzebna.

Podsumowanie

Badania pokazują, że dziedzictwo kulturowe przyczynia się do rozwoju ruchu turystycznego (Gabryjończyk i Gabryjończyk, 2021, s. 37–38). W Łodzi trudne dziedzictwo kulturowe społeczności żydowskiej jest jedną z wielu form turystyki możliwych do uprawiania przez odwiedzających ją turystów. Pomimo że miasto stereotypowo jest pozycjonowane jako „miasto meneli”, to 80% respondentów uważało je za miejsce atrakcyjne turystycznie. Badając rolę trudnego dziedzictwa kulturowego łódzkich Żydów w turystyce kulturowej współczesnej Łodzi należy zauważyć, że respondenci wskazali na cmentarz żydowski jako najczęściej odwiedzane miejsce w Łodzi. Badania przeprowadzone przez A. Balińską (2018, s. 83), dotyczące znaczenia kultury żydowskiej w turystycznej Warszawie, wykazały, że stolica kojarzyła się badanym przede wszystkim z muzyką i Holokaustem. W przypadku Łodzi było to Litzmannstadt Getto, czyli również miejsce związane z Holokaustem. Jednak za największy potencjał badani uznali miejsca, tj. domy mieszkalne, synagogi, oraz wydarzenia, np. festiwale, będące śladami życia narodu żydowskiego w Łodzi.

Autorki mają świadomość, że zaprezentowane badania cechuje charakter przy czynowy i nie uprawniają one do formułowania ogólnych wniosków. By było to możliwe, wymagane są dalsze pogłębione badania w tym obszarze.

Literatura

- Balińska, A. (2018). Warszawa jako obszar recepcji turystyki jidysz-kulturowej. *Ekonomiczne Problemy Turystyki* 3 (35), s. 83. Pobrano z: <https://wnus.edu.pl/ept/es/issue/316/article/4720> (dostęp: 11.07.2022).
- Banaszkiewicz, M. (2020). Kłopotliwe dziedzictwo Czarnobylskiej Strefy Wykluczenia w interpretacji przewodników. *Turystyka Kulturowa* 3, s. 104. Pobrano z <https://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/1162> (dostęp: 09.07.2022).
- Duriasz-Bułhak, J., Połomski, K., Potok, A. (red.), (2011). *Rzecz o dziedzictwie na wsi. Rady, przykłady, informacje*. Warszawa: Fundacja Wspomagania Wsi, s. 10–14.
- Foley, M., Lennon, J. (1995). JFK and Dark Tourism – a fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies* 2 (4), s. 198. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527259608722175>
- Fyall, A., Garrod, B. (1998). Heritage tourism: at what price?, *Managing Leisure* 3 (4), s. 213–228. DOI: <https://doi.org/10.1080/136067198375996>
- Gabryjończyk, K., Gabryjończyk, P. (2021). Pomniki historii jako element kształtowania ruchu turystycznego w regionie. *Turystyka i Rozwój Regionalny* 16, s. 37–38. DOI: <https://doi.org/10.22630/TIRR.2021.15.5>

- Gaweł, Ł. (2016). Kiedy dziedzictwo staje się dziedzictwem – kilka uwag w kontekście nauk o zarządzaniu. W: Ł., Gaweł, W., Pokojka, A., Pudełko (red.). *Zarządzanie dziedzictwem. Problemy, obszary, definicje*. Kraków: Wydawnictwo Attyka, s. 7–22.
- Hartmann, R. (2014). Dark Tourism, Thanatourism, and Dissonance in Heritage Tourism Management: New Directions in Contemporary Tourism Research. *Journal of Heritage Tourism* 9 (2), s. 166–182. DOI: <https://doi.org/10.1080/1743873X.2013.807266>
- Hełpa-Liszkowska, K. (2013). Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego. *Studia Oeconomica Posnaniensia* 1/6 (255), s. 8. Pobrano z: <https://bazekon.uek.krakow.pl/gospodarka/171248843>
- Kobyliński, Z. (2011). Czym jest, komu potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe? *Mazowsze Studia Regionalne* 7, s. 21–47.
- Majer, A., Starosta, P. (1995). Natura miasta i tożsamość Łodzi. *Kronika Miasta Łodzi* 1, s. 13. Łódź: Wydawca Zarząd Miasta Łódź.
- Mikos v. Rohrscheidt, A. (2016). Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy. Poznań: Wydawnictwo KulTour.pl, s. 77–85.
- Mikos v. Rohrscheidt, A. (2019). Przedmiot interpretacji dziedzictwa we współczesnej turystyce kulturowej – główne typy interpretowanych zasobów i wiodące treści. *Turystyka Kulturowa* 4, s. 68–87. Pobrano z: www.turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/1078/0 (dostęp: 08.07.2022).
- Olejnik, L. (2012). Łódź – Szlak Pamięci Litzmannstadt Getto. *Polsko-Niemiecka Współpraca Młodzieży*. Pobrano z: https://miejscapamieci.org/wp-content/uploads/2020/01/Lodz__Szlak_Pamici_Litzmannstadt_Getto.pdf (dostęp: 09.04.2021).
- Ostrowska-Tryzno, A., Pawlikowska-Piechotka, A. (2021). Dziedzictwo wielokulturowości jako podstawa zrównoważonego rozwoju turystyki miejskiej w Warszawie – czas pandemii COVID-19. *Mazowsze Studia Regionalne* 38, s. 55. DOI: <http://doi.org/10.21858/msr.38.03>
- Owsianowska, S., Banaszkiewicz, M. (2015). Trudne dziedzictwo a turystyka. O dysonansie dziedzictwa kulturowego. *Turystyka Kulturowa* 11, s. 13. Pobrano z: www.turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/662 (dostęp: 09.07.2022).
- Radziszewska, K. (2017). Groza, z którą nie upora się twórcza dłoń poety. W: K., Radziszewska, E., Wiatr (red.). *Twórczość literacka w łódzkim getcie. Oblicza getta. Antologia tekstów z getta łódzkiego..* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 13.
- Rzepkowski, A. (2008). Skład narodowościowy, wyznaniowy i językowy ludności Łodzi w Drugiej Rzeczypospolitej. *Przegląd Nauk Historycznych* VII (1), s. 94–99. Pobrano z: https://repozytorium.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/19440/3-087_104-Rzepkowski.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp: 30.06.2022).
- Seaton, A.V. (1996). Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies* 2 (4), s. 234–244. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527259608722178>
- Sowińska-Heim, J. (2017). Wizje nowoczesnego miasta w projektach w centrum Łodzi z lat 60. XX wieku. Pobrano z: <https://www.gdynia.pl/zabytki/module/Files/controller/Default/action/downloadFile/hash/f015e2e9d762ba8864376b850cf2752f> (dostęp: 30.06.2022).
- Zeidler, K. (2010). *Leksykon prawa ochrony zabytków. 100 podstawowych pojęć*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, s. 38.
- Zysiak, A. (2010). Trudne dziedzictwo – w poszukiwaniu tożsamości Łodzi. W: J., Gałuszka (red.). *Wokół nowego centrum Łodzi*. Łódź: Wydawnictwo EC-1, s. 107.

Cultural heritage of Łódź Jews and its role in cultural tourism of today's Łódź

Abstract. The aim of the study was to present the role of cultural heritage of the Jewish community in the tourism of present-day Łódź. Based on conducted analysis it was found that the most visited place was Jewish Cemetery in Łódź. Respondents also associated the city with the Litzmannstadt Getto. However, interviewees considered any place bearing traces of the life of the Jewish people, i.e., residential houses, synagogues and festivals, to have the greatest potential.

Key words: difficult heritage, Łódź, Jewish community, cultural tourism